

О. Ю. Дроздов

кандидат психологічних наук, докторант
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії правових наук України

ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ МАСОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

У статті розглядається політико-психологічний феномен масової геополітичної свідомості. Описано основні положення авторської концепції масової геополітичної свідомості, первинна теоретична модель цього феномена, а також узагальнена теоретико-емпірична модель, доповнена за результатами комплексу емпіричних досліджень. Запропонована модель описує зв'язки між типами і структурними компонентами масової геополітичної свідомості, її чинниками та механізмами, характер впливу конкретних чинників, ілюструє низку психологічних особливостей масової геополітичної свідомості у громадян України.

Ключові слова: масова геополітична свідомість, геополітична ментальна карта, моделювання, модель.

Постановка проблеми. Феномен геополітичної свідомості можна визначити як форму відображення подій і явищ «політичного світу» крізь призму «географічного світу» шляхом ототожнення певного географічного простору з конкретною політикою (соціально-політичними процесами), яка там здійснюється. Масову геополітичну свідомість (далі – МГПС) ми розуміємо як форму (рівень) побутового, неелітарного, нефахового відображення геополітичних явищ [2]. Актуальність дослідження МГПС зумовлена насамперед тим, що цей, безумовно, психологічний за своєю сутністю феномен довгий час не був об'єктом саме психологічних досліджень.

Ступінь розробленості проблеми. Хоча в межах політології та соціології склалася традиція вивчення схожих або пов'язаних із ним явищ («популярна геополітика», «низька геополітика», «геополітичне сприймання», «геополітичне світовідчуття», «геополітичне світобачення», «зовнішньополітичний менталітет» тощо), але всім цим розробкам, на нашу думку, бракувало системного підходу. Зокрема, їхніми авторами не було запропоновано єдиної, цілісної, системної моделі, котра відображала б специфіку розвитку й функціонування цього феномена, взаємодію комплексу різних чинників і механізмів тощо.

Моделювання, як відомо, є одним із основних (і складних) методів теоретичного дослідження психічних явищ. У традиційних психологічних сферах використання цього методу (когнітивна, інженерна психологія, психофізіологія тощо) він часто має математичний характер. Але під час вивчення соціально-психологічних явищ моделювання найчастіше використовується з метою образної, наочної презентації нових концепцій, установлення відношень з уже дослідженими феноменами, а також для узагальненої презентації емпіричних

досліджень у тих сферах, де є велика кількість різнобічних підходів [1]. Як нам видається, вищезазначене стосується вивчення й політико-психологічних феноменів (хоча в політичній психології моделювання зазвичай використовується під час вивчення політичних ситуацій).

Отже, **метою статті** є ознайомлення з авторською психологічною моделлю феномена масової геополітичної свідомості.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічний аналіз МГПС дав нам підстави запропонувати таку «первинну» (теоретичну) психологічну модель цього явища [2] (рис. 1).

Отже, у верхній частині моделі подано систему чинників МГПС. Перший рівень чинників (демографічні та географічні) діє опосередковано, через відповідні чинники другого рівня (індивідуальні й соціальні). Останні є безпосередніми чинниками «прямої дії», впливаючи на формування та функціонування МГПС. Їхня дія, у свою чергу, забезпечується відповідними групами таких, що формують (забезпечують формування МГПС у процесі політичної соціалізації), і контекстуально-ситуативних (забезпечують вияв МГПС у кожному конкретному випадку сприймання геополітичних суб'єктів) психологічних механізмів.

Згідно із моделлю «пентабазису» В. Ганзена як методу системного опису психічних явищ ми визначили чотирьохкомпонентну структуру масової геополітичної свідомості: геополітичні образи (уявлення, стереотипи), знання (ідеї, думки), емоції (настрої) та бажання (інтереси).

Вияв МГПС можливий у трьох варіантах. Передусім це геополітичні ментальні карти (далі – ГПМК) – інтегральний «продукт-індикатор» МГПС. Їх можна визначити як побутові ментальні репрезентації (моделі) геополітичного простору, що містять образи суб'єктивно найзначущих геополі-

тичних суб'єктів (переважно держав) і групують їх згідно з певними суб'єктивно значимими критеріями соціально-політичного характеру («ментальною сіткою координат»). Своєрідними «цеглинками» цих ментальних моделей є геополітичні образи окремих геополітичних акторів (передусім держав). Структуру ГПМК утворюють локалізаційні (знання-«де») й атрибутивні (знання-«що») компоненти, що мають індивідуальну або соціальну етіологію.

Також МГПС може виявлятися через певні типи політичної, економічної та міграційної поведінки особистості або мас. Насамкінець, будучи значною мірою детермінованою соціальними чинниками, МГПС на суспільному рівні свого вияву може виступати соціальним чинником самої себе. Прикладом такої самодетермінації є вплив стереотипів і соціальних уявлень геополітичного характеру (які входять до структури самої МГПС) або врахування суспільних геополітичних настроїв і уявлень під час побудови певних ідеологій, прийнятті певних політичних рішень.

Протягом 2011–2015 рр. нами було проведено комплекс емпіричних досліджень (що охоплювали близько 2,5 тис. осіб), результати яких дали нам змогу внести низку уточнень у вищеописану модель. Нова узагальнена (теоретико-емпірична) модель описує зв'язки між типами й структурними компонентами МГПС, її чинниками та механі-

змами, характер впливу конкретних чинників, ілюструє низку психологічних закономірностей МГПС (див. рис. 2). Розглянемо детальніше особливості МГПС, відображені в моделі:

1. МГПС зумовлена прямою й побічною дією широкого кола чинників, котрі мають різну значущість. Найвагомішими є вік і соціальні (культурно-регіональні, соціально-політичні) чинники. Перший із них визначає здатність індивіда до розуміння, інтерпретації та оцінювання геополітичних явищ загалом (тобто формування ГПС). Друга група чинників фактично є безпосередніми детермінантами МГПС, зумовлюючи специфіку її функціонування, вияву в кожному конкретному випадку. Статеві й індивідуально-психологічні зумовленості МГПС загалом є незначною.

2. Функціонування МГПС забезпечується комплексом таких механізмів:

– семантична інтерференція та аглютинація – трансформують географічні й політичні образи, уявлення та знання у власне геополітичні (забезпечуючи «політизацію» географічних понять і «географізацію» політичних);

– стереотипізація – продукує узагальнені спрощені образи та уявлення геополітичного характеру на основі синтезу інформації із різних соціальних джерел (суспільна думка, соціокультурні норми, ЗМІ тощо);

– прототип (-ізація) – продукує геополітичні образи та уявлення (переважно стосовно своєї країни/регіону) на основі власного життєвого досвіду;

– міфологізація, аутгруповий фаворитизм, ідеалізація – лежать в основі позитивних уявлень про зарубіжні країни (передусім країни Заходу);

– атракція – лежить в основі позитивних установок емоційно-мотиваційного характеру (вираженість інтересу, симпатії й побажання в подальшому процвітання) стосовно геополітичних акторів;

– аутгрупова дискримінація – визначає сприймання окремих країн і регіонів (найчастіше – Росії та Східної України);

– соціальна категоризація – забезпечує класифікацію геополітичних акторів (суб'єктів) за певними кон-

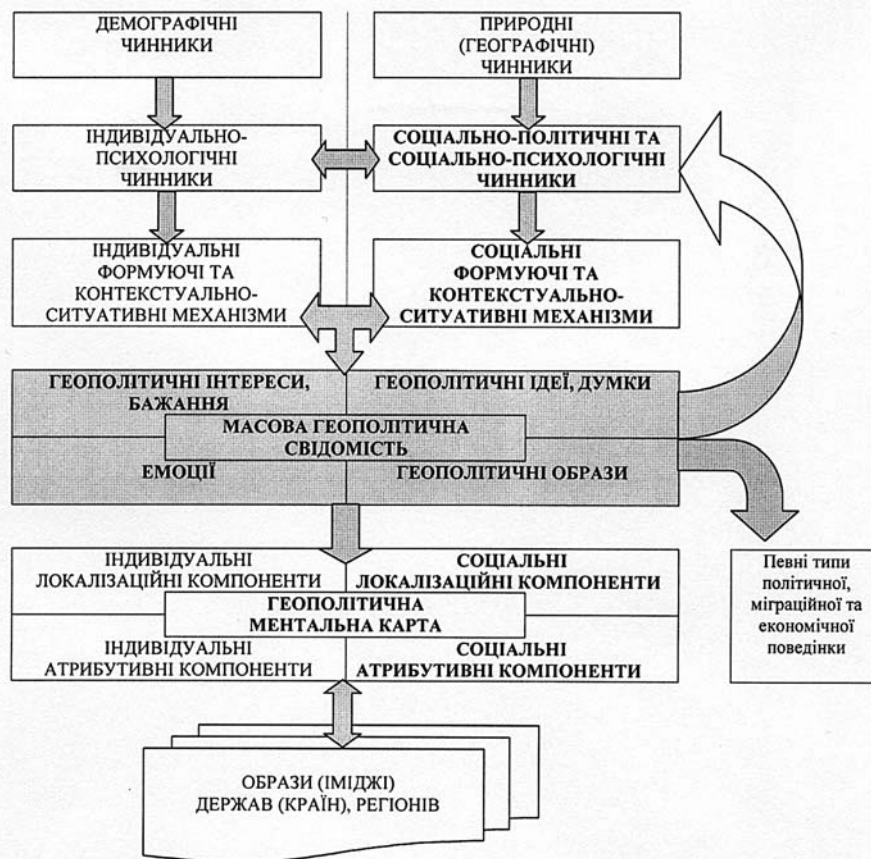

Рис. 1. Теоретична модель феномена МГПС

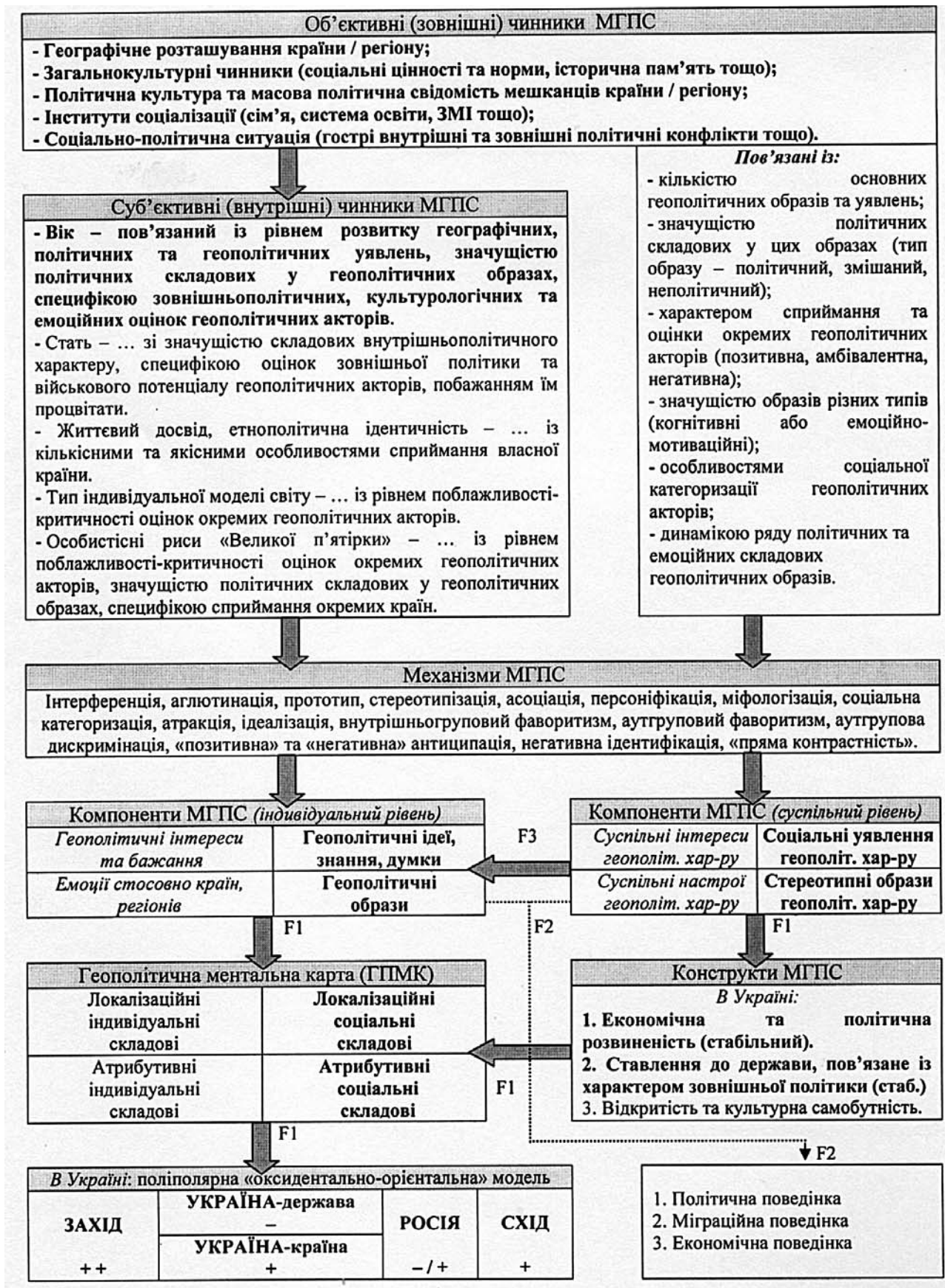

Рис. 2. Узагальнена модель феномена масової геополітичної свідомості

Примітка. Напівжирним шрифтом на рисунку позначено найзначущі чинники та компоненти; функції МГПС позначено як F1 (когнітивна), F2 (регулятивна) і F3 (комунікативна).

структурами в полі психосемантичного (ментального) простору;

– асоціація й персоніфікація – формують геополітичні уявлення стосовно окремих країн шляхом «пов'язування» їх із неполітичними явищами (особливості економіки та культури) або з конкретними постатями (колишні чи чинні політичні лідери);

– антиципація «позитивного» й «негативного» типів – забезпечує побутове прогнозування перебігу геополітичних процесів і явищ, відповідно, в «оптимістичному» та «песимістичному» варіантах;

– негативна ідентифікація – лежить в основі рефлексії геополітичного статусу власної країни (котра уявляється не такою «розвинутою», «благополучною», як референтні країни Заходу, і не такою «ворожою», як антиреферентна Росія).

3. Сприймання геополітичних акторів, як правило, відбувається «на фоні» інших акторів. Іншими словами, конструювання геополітичних образів працює за принципом «фігура-фон» (як у разі сприймання у вузькому сенсі цього терміна). Отримані дані дають змогу припустити, що це відбувається завдяки психологічному механізмові, котрий умовно можна визначити як «пряма контрастність». Нагадаємо, що у фізиці та психології виокремлюють два типи зорового контрасту – прямий (сприймання темного предмета на світлому фоні) і зворотний (навпаки). Використання метафори «пряма контрастність» у контексті нашого дослідження базується на такій поширеній закономірності – критичні політико-економічні оцінки власної країни (негатив) часто були зворотним відображенням ідеалізованих уявлень про «зарубіжжя» (позитивний фон). Тобто, антиподом образів «нестабільної», «невпорядкованої» «слаборозвинутої», «бідної» України були уявлення про «стабільні», «упорядковані», «розвинуті», «багаті» країни Заходу (Північної Америки, Західної Європи) та Сходу (Китай, Японія і до 2014 р. Росія). При цьому структура геополітичних образів останніх («сильна розвинута країна», «добра влада й політика», «упорядкована країна» тощо) часто була доволі схожою.

На нашу думку, описаний феномен базується на механізмах негативної ідентифікації, ідеалізації, стереотипізації, міфологізації, соціальної категоризації та аутгрупового фаворитизму. Можливо, він пов'язаний із локалізаційними особливостями ГПМК українців – їхню основу становлять саме провідні країни Заходу та Сходу, створюючи «фон» із доволі завищеними «точками відліку». А якщо згадати, що найзначущі критерії (психосемантичні фактори) соціальної категоризації геополітичних акторів часто мають саме політико-економічний характер («політико-економічний розвиток», «соціально-економічний добробут і демократичність»), існування ефекту «прямої

контрастності» стає зрозумілим і закономірним. Як нам видається, усе це узгоджується з теорією виправдання соціальної системи Дж. Джоста, згідно з якою аутгруповий фаворитизм розглядається як варіант вирішення когнітивного дисонансу, що виникає внаслідок вираженої соціально-економічної нерівності між групами [5]. Отже, феномен «прямої контрастності» навряд чи варто вважати специфічною рисою саме української МГПС. Він є швидше атрибутом масової свідомості тих суспільств, члени яких протягом тривалого часу зазнавали соціально-політичної та/або соціально-економічної фрустрації. Це, у свою чергу, призвело до формування напівміфологізованих компенсаторних уявлень про «тридев'яти царства Справедливості, Добробуту й Порядку» (якими одні вважають Європу/Америку, інші – «братню» Росію). Поряд із тим існування «прямої контрастності» може бути пов'язане з більш глибокими рівнями масової свідомості, зокрема з архетипами «райських земель».

Вірогідно, що в основі «прямої контрастності» лежить відмінність у чинниках сприймання та оцінювання своєї й інших країн. У першому випадку відносно вагому роль відіграє власний життєвий досвід. Натомість у другому випадку на перший план виходять соціальні «продукти» у вигляді ідеалізованих стереотипів, міфів, архетипів тощо (те, що низка дослідників зараховує до категорії «соціального несвідомого»), котрі компенсують брак інформації внаслідок нестачі або відсутності досвіду. Тут можна згадати думку окремих науковців, що «якщо десь «не працює» свідомість, то там, вірогідно, «вмикається» підсвідоме...» [3, с. 7]. Народна мудрість закономірно з цього приводу констатувала: «Добре там, не нас нема...».

Варто також підкреслити обмеженість діапазону вияву «прямої контрастності» – вона спрацьовує лише стосовно політичних або політико-економічних образів держав; на культурологічному рівні (Україна як Батьківщина) цей феномен уже не виявляється. Отже, указане явище пов'язане з раніше згаданим «двоїстим» характером геополітичного образу України – «погана держава з поганою владою», але «добра країна».

4. У структурі МГПС когнітивні компоненти (геополітичні образи, уявлення та знання) загалом переважають над емоційно-мотиваційними (геополітичні емоції, інтереси, бажання). Це підтверджує раніше висунуту тезу про те, що основним «продуктом» та «індикатором» МГПС є специфічні когнітивні (ментальні) моделі – ГПМК.

5. Локалізаційні компоненти масових ГПМК світу мають переважно «державно-орієнтований» характер, тобто основними складовими (суб'єктами, акторами) глобального геополітичного простору вважаються саме національні держави. Не виявлено ознак масового поширення постмодер-

ністських тенденцій, які передбачають «розмивання чіткості простору», «зникнення кордонів» тощо. Структура ГПМК світу громадян України надає можливість визначити її як поліполярну та «оксидентально-орієнтальну» (побудовану за принципом «західне-східне»), адже основними геополітичними акторами вважаються провідні країни Заходу (у широкому сенсі цього терміна), класичного Сходу, а також Росія й сама Україна. Фактично масова ГПМК світу відображає «межовий» геополітичний статус України – «між Заходом і Сходом». Внутрішньополітичною проекцією цієї моделі світу є відносно поширене уявлення про відповідний політичний поділ (розкол) власної країни.

6. Атрибутивні компоненти ГПМК, з одного боку, варіюються залежно від конкретного геополітичного актора; з іншого – вони часто мають схожий характер (особливо під час оцінювання Інших), що є наслідком їхньої стереотипізованості, соціальної етіології. Найчастіше мають місце компоненти когнітивного типу – геополітичні образи та уявлення. Вони можуть мати політичний, політизований («змішаний» – політико-економічний, політико-культурологічний тощо) або неполітичний (суто економічний або культурологічний) характер. При цьому найзначущі геополітичні образи найчастіше належать до першого або другого типу. Менш поширеними є емоційно-мотиваційні компоненти, які майже завжди мають позитивний («атракативний») зміст – «тріада» з інтересу, симпатії та побажання в процвітанні.

7. Ступінь цілісності масових геополітичних образів і уявлень пов'язаний із «соціальною дистанцією» між індивідом і конкретним геополітичним актором. Так, найбільш цілісними є ідеалізовані геополітичні образи країн «далекого зарубіжжя». В образах більш близької в географічному та культурному планах Росії вже була помітна певна суперечливість і амбівалентність, котрі почали зникати після початку в 2014 р. україно-російського конфлікту й із набуттям Росією статусу ворожої (Чужої) держави. Загалом саме образ Росії був і певною мірою залишився своєрідним «диференціатором» регіональної МГПС громадян України. Найменш цілісними були та є уявлення про власну країну, які відрізняються наявністю водночас наявних виражених позитивних і негативних образів. Негативний образ за своїм змістом може бути охарактеризований як «Україна-держава» (політичні й політико-економічні оцінки), тоді як позитивний образ відображає «Україну-країну», «Батьківщину» в її «людино-орієнтованому» (культурологічному) значенні. Зазначимо, що така «розщепленість» образів власної країни не є суто вітчизняною особливістю, адже аналогічну тенденцію помічали науковці й в інших країнах. Отже, ступінь цілісності-суперечливості геополітичних

образів залежить від того, якою мірою власний життєвий досвід доповнює та «ускладнює» наявні соціальні уявлення (стереотипи).

8. Конструкти МГПС, за якими здійснюється сприймання та оцінювання геополітичних акторів, повністю не відповідають класичній схемі Ч. Осгуда «Оцінка-Сила-Активність». Вони швидше є комбінацією цих факторів, що природно, урахувавши складну сутність об'єктів оцінювання – геополітичних акторів. Як правило, мають місце три фактори-конструкти, котрі утворюють основу психосемантичного геополітичного простору. Перший (найпотужніший) фактор є поєднанням економічних і соціально-політичних оцінок (рівень економічного розвитку, заможності, політичного або військово-політичного потенціалу країни, ефективність влади, особливості політичного режиму та ситуації). Фактично це є комбінацією чинників «Оцінка» й «Сила». Другий фактор відображає емоційне ставлення до геополітичного актора, котре пов'язане з агресивністю-миролюбністю його політики, поєднуючи таким чином «Оцінку» й «Активність». Третій конструкт має культурологічний характер і є специфічним різновидом фактора «Оцінка». В умовах соціально-політичних змін найбільшу стабільність демонструють перші два конструкти.

9. Симпліфікація МГПС і масових ГПМК світу працює переважно за принципом поділу світового простору на зони «Доброго світу» (який найчастіше символізують країни Заходу), «Злого світу» (найчастіше – Росія) та «Амбівалентного світу» (Україна). Отже, до певної міри саме західна геополітична цивілізація уявляється українцям світовим «протагоністом», а Росія – «антагоністом» (особливо з 2014 р.).

Зазначимо, що, усупереч поширеній у сучасній психології позитивістській моді на математичне моделювання, запропонована модель МГПС має логічний (образно-схематичний), а не математичний характер. Це, на нашу думку, аж ніяк не свідчить про її недосконалість. По-перше, між математичною й психологічною логікою є певні відмінності, а вираховані статистичними програмами «точні показники» не завжди мають психологічний сенс. По-друге, наша модель стосується чи не найскладнішого феномена психології та гуманітарних наук загалом – свідомості, сутність, розвиток і функціонування якого навряд чи може бути зведено до сукупності певних кількісних показників. Тут варто нагадати, що наявні в психології математичні моделі стосуються «менш складних» феноменів – певних когнітивних процесів, операторської діяльності тощо. Є приклади математичного моделювання окремих політико-психологічних явищ, зокрема атитюдів щодо певних держав світу [4]. Але закономірним можна вважати той факт, що в сучасній науці досі немає жодної

математичної моделі свідомості, а наявні моделі масової свідомості (Б. Грушин та ін.) мають саме образно-схематичний характер.

Висновки. Узагальнення отриманих результатів дає змогу запропонувати нове визначення феномена МГПС – симпліфіковане (спрощене) відображення геополітичної дійсності шляхом аглютинації та інтерференції в індивідуальній і суспільній свідомості соціально-політичних і географічних категорій (значень), результатом чого стає виникнення специфічних ментальних репрезентацій політичного простору – геополітичних ментальних карт. Запропонована модель МГПС ілюструє системний характер цього феномена, який виявляється, зокрема, у комплексному поєднанні різнотипних складових (когнітивних і емоційно-мотиваційних, політичних та неполітичних, соціальних і індивідуальних), чинників і механізмів. Як нам видається, зміст запропонованої моделі надає можливість виокремити два напрями її прикладного застосування. Перший – «освітньо-формульвальний», пов'язаний із розробкою й упровадженням програми, спрямованої на протидію маніпулятивним впливам політичної пропаганди. Другий – «діагностичний», що передбачає розробку діагностичного інструментарію вивчення МГПС (ГПМК).

Література:

1. Дмитриева Ю.А. Метод моделирования в социальной психологии / Ю.А. Дмитриева, В.Г. Грязева-Добшинская // Вестник Южно-

Уральского государственного университета. Серия «Психология». – 2013. – Т. 6. – № 1. – С. 18–26.

2. Дроздов О.Ю. Концептуальні засади психології масової геополітичної свідомості: нарис політико-психологічної концепції феномена / О.Ю. Дроздов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – 2014. – Вип. 121. – Т. 1. – С. 114–127.
3. Сикевич З.В. Социальное бессознательное / З.В. Сикевич, О.К. Крокинская, Ю.А. Поссель. – СПб. : Питер, 2005. – 267 с.
4. Dekker H. Behaviour and Attitude. Effect of Attitude on Behavioural Desire with respect to Foreign Countries and Peoples and Germany and Germans in particular / H. Dekker, B. Dijkgraaf, F. Meijerink [Electronic resource]. – Access mode : http://www.researchgate.net/profile/Henk_Dekker/publication/234038420_Behaviour_and_attitude_effect_of_attitude_on_behavioural_desire_with_respect_to_foreign_countries_and_peoples_and_Germany_and_Germans_in_particular/links/54ae5fbb0cf2828b29fce02b.pdf.
5. Jost J. Outgroup Favoritism and the Theory of System Justification: A Paradigm for Investigating the Effects of Socioeconomic Success on Stereotype Content / J. Jost // Cognitive Social Psychology: The Princeton Symposium on the Legacy and Future of Social Cognition / Ed. G.B. Moskowitz. – Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum, 2001. – Pp. 89–102.

Дроздов О. Ю. Психологическая модель массовой геополитического сознания

В статье рассматривается политико-психологический феномен массового геополитического сознания. Описаны основные положения авторской концепции массового геополитического сознания, первичная теоретическая модель данного феномена, а также обобщенная теоретико-эмпирическая модель, дополненная по результатам комплекса эмпирических исследований. Предложенная модель описывает связи между типами и структурными компонентами массового геополитического сознания, его факторами и механизмами, характер влияния конкретных факторов, иллюстрирует ряд психологических особенностей массового геополитического сознания у граждан Украины.

Ключевые слова: массовое геополитическое сознание, геополитическая ментальная карта, моделирование, модель.

Drozdzov O. Yu. Psychological model of the mass geopolitical consciousness

The politic and psychological phenomenon of mass geopolitical consciousness (MGPC) is considered in the article. The basic principles of the author's MGPC conception, the primary theoretical model of this phenomenon, as well as the generalized theoretical and empirical model, expanded by the results of empirical researches, are described. This model outlines the relationships between types and structural components of MGPC, its factors and mechanisms, the impact of specific factors; also it illustrates a number of psychological characteristics of MGPC among the citizens of Ukraine.

Key words: mass geopolitical consciousness (MGPC), geopolitical mental map, modeling, model.